

Faiq Ələkbərli

(əvvəli ötən sayımızda)

Prof. Fərrux Ramazanovun rəhbərliyi altında nəşr olunan "Fəlsəfə" (1997), H.İmanovun "Fəlsəfənin əsasları" (2007), Y.Rüstəmovun "Fəlsəfənin əsasları" (2004), A.Şükürovun "Fəlsəfə" (2002) və başqa müəlliflərin "Fəlsəfə" adını daşıyan əksər kitablarda Azərbaycan Türk xalqına aid tanrıçılıq, qamliq-şamanizm və "Kitabi-Dədə Qorqud"la bağlı, əsasən heç bir məlumat verilməmişdir. Bu gün "Fəlsəfə" adını daşıyan kitablarda, əsasən Sovetlər Birliyi dövründə olduğu kimi, Azərbaycan xalqının şüuruna yalnız irandillifarsdilli etnoslara aid atasəpərstliyin, zərdüştiliyin yeridilməsini doğru hesab etmişdir. Artıq SSRİ dövrünün ideyalarından imtina etməyin vaxtı nəinki çatmış, hətta keçmişdir. Ən çox təəssüf doğuran haldır ki, SSRİ dövrünün bu cür ənənələrinə daha çox "Azərbaycan tarixi", "Fəlsəfə", "Politologiya", eləcə də müəyyən qədər "Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi" və başqa akademik nəşrlərdə, ali məktəb üçün dərsliklərdə rast gəlmək olur.

"Fəlsəfə" kitabında, eləcə də Z.Hacıyevin eyni adlı "Fəlsəfə" kitablarında zərdüştiliklə bağlı mülahizələr isə cüzi fərqlərlə təkrar olunmuşdur. Hətta Z.Hacıyev yazır ki, "Avesta" Azərbaycan xalqının bədii fəlsəfi fikrinin ilk qaynağı hesab olunur. H.İmanov, Y.Rüstəmov, M.Fərhadoğlu da eyni adlı "Fəlsəfənin əsasları" kitablarında, yuxarıda adları çəkilən fəlsəfə tədqiqatçıları kimi heç bir ciddi dəlil, sübut irəli sürmədən Zərdüştin Azərbaycan xalqına məxsus olmasını iddia etmişlər. Y.Rüstəmov isə zərdüştiliyi Azərbaycan və İran xalqlarının ortaq dini-fəlsəfi təlimi hesab etmişdir. M.Fər-

bildirilir ki, Azərbaycanda islam hərbi işğalçılıq yolu ilə yayılmış və hazırda Azərbaycan əhalisinin xeyli qismi şiə, bir qismi hənəfi sünniləridir. Eyni sözləri 1997-ci ildə müəllif kollektivi tərəfindən nəşr olunan "Fəlsəfə" (red. F.Ramazanov), V.Abişovun, H.İmanovun, A.Şükürovun, Y.Rüstəmovun və başqalarının müəllifləri olduğu "Fəlsəfə", yaxud da "Fəlsəfənin əsasları" kitabları barədə de demək olar. Bu kitablarda islam fəlsəfəsindən söz açılrsa da, bu dinin Azərbaycan xalqının həyatında oynadığı mühüm rol barədə heç bir fikir söylənməmişdir. Məsələn, müəlliflər kollektivi şəklində nəşr olunan "Fəlsəfə" kitabında islamın, o cümlədən Quranın mahiyyəti, daxili keyfiy-

lər, o cümlədən Şərq peripatetizmi, Saflıq qardaşları və sufizm barədə ümumi bilgi verilir. Eyni cizgini A.Şükürovun "Fəlsəfə" kitabında da görürük. A.Şükürov da bu kitabında islam və islamın Azərbaycan fəlsəfəsində yeri haqqında geniş şəkildə bəhs etməmişdir.

Qeyd edək ki, "Fəlsəfə" ya da "Fəlsəfənin əsasları" kitablarında orta çağ Azərbaycan Türk fəlsəfəsinin nümayəndələri, kimi ümumi şəkildə də olsa N.Gəncəvi, E.Miyanəci, Ş.Yəhya Sührəvərdi, Ə.Ö.Sührəvərdi, N.Tusi, S.Urməvi, M.Füzuli, M.Şəbüstəri, Y.Qarabaği və başqalarından bəhs olunur. 19-cu əsrə gəldikdə, burada Azərbaycan xalqının maarifçilik fəlsəfəsi adı altında isə

da gəldiyimiz əsas nəticələrdən biri odur ki, milli fəlsəfi və ictimai fikir tariximizin bir bütün şəkildə öyrənilməsinin vacibliyinin dərkidir. Çünki bir xalqın fəlsəfi və ictimai fikri yarımçıq tədris ediləcəyi təqdirdə, onun üzvlərinin şüurunda da yarımçıqlıq, natamamlıq kompleksi olacaqdır. Bu baxımdan Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tariximizi Azərbaycan Respublikasının mədəniyyəti, fəlsəfi, tarixi və coğrafiyası sərhədlərində məhdudlaşdırma- malyıq. Bugünkü realıq baxımından biz, fəlsəfi və ictimai fikri tariximizi mövcud Azərbaycan Respublikası sərhədləri çərçivəsində yazsaq da, ancaq tarixən onun sərhədləri və coğrafiyası bundan qat qat böyük olmuş-

xalqının deyil, Güney Azərbaycan da daxil olmaqla vahid Azərbaycan Türk xalqının fəlsəfi tarixi ələ alınmalıdır. Bu zamanda özündən əvvəlki fəlsəfi tarixinin davamı kimi, Azərbaycan Türk ziyalıların fəlsəfi düşüncədə ortaya qoyduqları mənəvi-zehni əmək qeyd olunmalıdır. Başqa sözlə, qeyri-müəyyən ya da qarışıq fəlsəfi düşüncə deyil, konkret olaraq Azərbaycan Türk xalqının fəlsəfi düşüncə tarixi yazılmalıdır. Təbii ki, tarix boyu Azərbaycan türkləri ilə yanaşı azsaylı etnik qrupların nümayəndələri arasında da müəyyən fəlsəfi fikir payı sahibləri olubsa, həmin kitablarda yer almalıdır. Ancaq bütövlükdə Azərbaycan xalqının fəlsəfəsi dedikdə, burada söhbətin ilk növbədə,

Azərbaycan Türk fəlsəfəsi və mədəniyyəti Çağdaş tədqiqatlara bir baxış

Maraqlıdır ki, çağdaş dövrdə nəşr olunmuş "Fəlsəfə", "Fəlsəfənin əsasları" kitablarında islam dininin Azərbaycan xalqının həyatında oynadığı mühüm rol, milli mənəvi dəyər kimi qazandığı status heç də istənilən səviyyədə əks olunmamışdır. Məsələn, "Fəlsəfə ensiklopedik lüğət"də islamın Azərbaycan xalqının həyatında tutduğu mövqe konkret şəkildə izah olunmamışdır. Burada yalnız bildirilir ki, Azərbaycanda islam hərbi işğalçılıq yolu ilə yayılmış və hazırda Azərbaycan əhalisinin xeyli qismi şiə, bir qismi hənəfi sünniləridir. Eyni sözləri 1997-ci ildə müəllif kollektivi tərəfindən nəşr olunan "Fəlsəfə" (red. F.Ramazanov), V.Abişovun, H.İmanovun, A.Şükürovun, Y.Rüstəmovun və başqalarının müəllifləri olduğu "Fəlsəfə", yaxud da "Fəlsəfənin əsasları" kitabları barədə də demək olar...

hadoğluna görə, "Avesta"da qədim Azərbaycanda yaşayan xalqların dini-fəlsəfi, ictimai görüşləri əks olunmuşdur.

Maraqlıdır ki, çağdaş dövrdə nəşr olunmuş "Fəlsəfə", "Fəlsəfənin əsasları" kitablarında islam dininin Azərbaycan xalqının həyatında oynadığı mühüm rol, milli mənəvi dəyər kimi qazandığı status heç də istənilən səviyyədə əks olunmamışdır. Məsələn, "Fəlsəfə ensiklopedik lüğət"də islamın Azərbaycan xalqının həyatında tutduğu mövqe konkret şəkildə izah olunmamışdır. Burada yalnız

yətləri ilə bağlı çox səthi bəhs olunduğu halda, sonralar islamın əsasında yaranmış dini-fəlsəfi cərəyanların (cəbrililər, sifatililər, qəderilər, mötəzillik, əşərilik, sufilik, hürufilik və b.) izahına isə müəyyən qədər yer verilir. H.İmanov isə eyni adlı kitabında islam haqqında, bu dinin başlıca kitabı olan Quran haqqında çox cüzi məlumat vermiş, əsasən islamla bağlı təriqətlərdən, məzhəblərdən bəhs etmişdir. **Professor Y.İ.Rüstəmovun müəllifi olduğu "Fəlsəfənin əsasları" kitabında islamla bağlı müsəlman dini fəlsəfəsi – qəderilər, cəbrililər, mötəzli-**

A.A.Bakıxanov, M.F.Axundzadə, M.Ş.Vazeh, H.Zərdabi, M.Kazimbəy, S.Ə.Şirvani, C.Əfqani və başqalarından qısa formada söz açılır. Yeni və ən yeni dövrdə Azərbaycan Türk fəlsəfəsinə gəlinə, burada Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, M.Ə.Rəsulzadə, C.Məmmədülüzadə, M.Hadi, H.Cavid, H.Hüseynov, M.Xiyabani, S.C.Pişəveri və başqa ziyalılarımızın mədəni-fəlsəfi irsindən müəyyən qədər bəhs olunmaqdadır.

Azərbaycan Türk fəlsəfi tarixinin qaynaqları, təşəkkülü və inkişafı ilə bağlı aparığımız araşdırmanın sonun-

dur. Bu o deməkdir ki, Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixi dünən olduğu kimi, gələcəkdə də bir bütün olaraq Azərbaycan xalqına çatdırılmalı, tədris olunmalıdır.

Eyni zamanda milli tariximiz, ədəbiyyatımız, mədəniyyətimiz kimi fəlsəfəmiz də yazılarkən burada Türk kimliyi əsla gözdə tutulmamalıdır. Məsələn, milli fəlsəfi tariximiz yazılarkən "Azərbaycan fəlsəfi tarixi" deyil "Azərbaycan Türk fəlsəfi tarixi" ya da ən azı "Azərbaycan xalqının fəlsəfi tarixi" anlayışı önə çəkilməli, bu anlamda yalnız Quzey Azərbaycan

Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərinin fəlsəfi irsindən gətirdiyi açıq şəkildə ifadə olunmalıdır. Son illərdə nəşr olunmuş əski dövr və orta çağ Azərbaycan Türk fəlsəfi tarixinə həsr olunmuş kitablarda, dissertasiyalarda deyil, eyni zamanda XIX-XX əsrlər Azərbaycan Türk fəlsəfi tarixinə aid əsərlərdə olan ciddi nöqsanları aradan qaldırmaq lazımdır.

Burada ən vacib məsələlərdən biri də, "Azərbaycan xalqının fəlsəfi tarixi"nin ensiklopediyası hazırlanmasıdır. Bizcə, belə bir ensiklopediyanın hazırlanması milli fəlsəfi tariximizin tədqiqi və inkişafı baxımından çox zəruridir. Əlbəttə, buna qədər isə, çox tez bir zamanda çoxcildlik "Azərbaycan fəlsəfi tarixi"nin 19-cu əsrin əvvəllərindən, 21-ci əsrin başlarına qədər nəzərdə tutulmuş 3-cü və 4-cü cildlərinin nəşrinə nail olunmalıdır. Çünki təxminən iki əsr əhatə edən bu dövr Azərbaycan xalqının bu gününü və gələcəyini daha aydın gələcəyə daşımaq baxımından olduqca önəmlidir.